

DET KONGELIGE BARNE-, LIKESTILLINGS-
OG INKLUDERINGSDEPARTEMENT

Rundskriv

Universell utforming i diskriminerings- og tilgjengelighetsloven

Innhold

Innledning	5
1 Plikt til universell utforming	6
2 Hvem har plikt til universell utforming?	7
3 Hva omfatter plikten til universell utforming? Nærmere om innholdet i plikten	11
3.1 Innledning	11
3.2 Hovedløsningen	11
3.3 Fysiske forhold	13
3.3.1 Bygninger, anlegg og uteområder mv.	13
3.3.2 Transportmidler	14
3.3.3 Avgrensning mot tjenester.....	15
3.3.4 Informasjon	15
3.3.5 Informasjons- og kommunikasjonsteknologi (IKT)	17
3.3.6 Produkter og vareutvalg.....	18
3.4 Virksomhetens alminnelige funksjon.....	19
3.5 Målgruppen for universell utforming - flest mulig	20
4 Forholdet til forskrifter og standarder	21
5 Tidsfrister for universell utforming	22
5.1 Nye og eksisterende bygninger mv. rettet mot allmennheten	22
5.2 Transportmidler	25
5.3 IKT	26

6	Eksempler	26
7	Uforholdsmessighetsvurderingen.....	29
7.1	Innledning	29
7.2	Tiltakets effekt for å nedbygge barrierer	30
7.3	Hvorvidt virksomhetens alminnelige funksjon er av offentlig art.....	31
7.4	Kostnadene ved tiltaket.....	31
7.5	Virksomhetens ressurser	33
7.6	Sikkerhet	34
7.7	Vernehensyn	34
7.8	Oppregningen av momenter er ikke uttømmende	35
8	Diskriminering	36
9	Hva hvis det foreligger brudd på plikten til universell utforming?	36
9.1	Håndheving av dtl. § 9.....	36
9.2	Virksomhetens opplysningsplikt mv.....	37
9.3	Nærmere om eksisterende bygninger, anlegg mv.	37
9.4	Forholdet til plan- og bygningsmyndighetene	38
9.5	Eksempel - gangen i en klagesak om universell utforming/tilgjengelighet	39
10	Aktivitetsplikt.....	40
11	Henvisninger	42
	Vedlegg - Diskriminerings- og tilgjengelighetsloven	47

Innledning

Diskriminerings- og tilgjengelighetsloven (dtl.) ble vedtatt i juni 2008 og trådte i kraft 1. januar 2009. Gjennom loven har personer med nedsatt funksjonsevne fått et vern mot diskriminering på linje med det som allerede gjelder for kjønn etter likestillingsloven, og for etnisitet, religion mv. etter diskrimineringsloven.

Hensikten med diskriminerings- og tilgjengelighetsloven er beskrevet i formålsparagrafen (§ 1):

Lovens formål er å fremme likestilling og likeverd, sikre like muligheter og rettigheter til samfunnsdeltakelse for alle uavhengig av funksjonsevne og hindre diskriminering på grunn av nedsatt funksjonsevne.

Loven skal bidra til nedbygging av samfunnsskapt funksjonshemmende barrierer og hindre at nye skapes.

Det har skjedd et skifte i perspektiv i tilnærmingen til nedsatt funksjonsevne, fra et velferds- og omsorgsperspektiv, til i økende grad å betrakte dette som menneskerettsspørsmål. Dette skiftet innebærer en tilnærming til mennesker med nedsatt funksjonsevne som er parallell med den menneskerettslige tilnærmingen til andre grupper som har et rettslig vern mot diskriminering.

Bestemmelsene om tilrettelegging i diskriminerings- og tilgjengelighetsloven er en nyskaping. Særlig gjelder dette plikten til universell utforming, som dette rundskrivet handler om.

Dette rundskrivet er ment å klargjøre forståelsen av lovens § 9 for virksomheter som har plikter etter loven.

Loven håndheves av Likestillings- og diskrimineringsombudet (LDO). Det vil derfor være LDO som gir veiledning om hvordan loven skal forstås.

1 Plikt til universell utforming

Rundskrivet tar sikte på å beskrive forståelsen av lovens § 9, og avgrenses mot krav til universell utforming av IKT i lovens § 11. Fornøyings-, administrasjons- og kirkedepartementet, og Direktoratet for forvaltning og IKT arbeider med sikte på å fastsette forskrift med hjemmel i lovens § 11, se nærmere om dette i punkt 5.3.

Universell utforming er en inkluderende utforming av våre fysiske omgivelser, som skal kunne brukes av alle. Universell utforming er i diskriminerings- og tilgjengelighetsloven (dtl.) innført som en rettslig bindende regel, som pålegger plikter og utløser sanksjoner ved overtredelse. Siden dette er en rettsregel er definisjonen mer presis enn den vanlige forståelsen av begrepet universell utforming. Lovens bestemmelse om plikt til universell utforming lyder:

§ 9 Plikt til generell tilrettelegging (universell utforming)

Offentlig virksomhet skal arbeide aktivt og målrettet for å fremme universell utforming innenfor virksomheten. Tilsvarende gjelder for privat virksomhet rettet mot allmennheten.

Med universell utforming menes utforming eller tilrettelegging av hovedløsningen i de fysiske forholdene, herunder informasjons- og kommunikasjonsteknologi (IKT) slik at virksomhetens alminnelige funksjon kan benyttes av flest mulig.

Offentlig og privat virksomhet rettet mot allmennheten har plikt til å sikre universell utforming av virksomhetens alminnelige funksjon så langt det ikke medfører en uforholdsmessig byrde for virksomheten. Ved vurderingen av om utformingen eller tilretteleggingen medfører en uforholdsmessig byrde skal det særlig legges vekt på tilretteleggingens effekt for å ned bygge funksjonshemmende barrierer, hvorvidt

virksomhetens alminnelige funksjon er av offentlig art, de nødvendige kostnadene ved tilretteleggingen, virksomhetens ressurser, sikkerhetsmessige hensyn og vernehensyn.

Brudd på plikten til å sikre universell utforming etter tredje ledd regnes som diskriminering.

Det regnes ikke som diskriminering etter fjerde ledd dersom virksomheten oppfyller nærmere bestemmelser i lov eller forskrift om innholdet i plikten til universell utforming.

Kongen kan gi forskrift om innholdet i plikten til universell utforming på områder som ikke er omfattet av krav i eller i medhold av annet lovverk, jf. femte ledd.

Universell utforming er i diskriminerings- og tilgjengelighetsloven utformet som en overordnet og fleksibel rettslig standard. Det åpnes for en videre utvikling av begrepet over tid i tråd med utviklingen av samfunnet og den teknologiske utviklingen. Det er også meningen at kravene skal kunne skjerpes over tid.

Reglene har også en proaktiv karakter, det vil si at reglene pålegger tilrettelegging, for å forhindre at det oppstår diskriminering ved manglende tilgjengelighet i fremtiden.

Det er knyttet en aktivitetsplikt til bestemmelsen om universell utforming, se nærmere omtale i punkt 10.

2 Hvem har plikt til universell utforming?

Offentlige og private virksomheter rettet mot allmennheten har plikt til å sørge for universell utforming, såfremt det ikke medfører en uforholdsmessig byrde, jf. punkt 7. Plikten gjelder virksomhetens fysiske innretning og ansvar i forhold til bruk av bygninger, anlegg og opparbeidede uteområder.

Folk er forskjellige og har ulike behov til ulik tid. Formålet med tilretteleggingsreglene er å bedre forutsetningene for at mennesker med ned-

satt funksjonsevne kan delta i samfunnet på lik linje med andre. Tilrettelegging av felles samfunnsarenaer som er rettet mot allmennheten er dermed helt sentralt.

Plikten til universell utforming omfatter all virksomhet som er rettet mot publikum (allmennheten). Plikten omfatter offentlig virksomheter som har sitt tilbud mv. rettet mot allmennheten. Offentlige virksomheter er forvaltere av våre felles ressurser. Krav til offentlige virksomheter må derfor være å sikre at fellesskapets verdier kommer flest mulig til gode. Når offentlige virksomheter omfattes forventes det en større bevissthet enn hos andre virksomheter.

Eksempler på offentlige virksomheter som er rettet mot allmennheten er:

- Offentlige kontorer der publikum kan henvende seg. (NAV- kontorer, ligningskontor, postkontor mv.).
- Skoler- og utdanningsinstitusjoner, barnehager og fritidsklubber.
- Kulturinstitusjoner, biblioteker, museer.
- Kirker.
- Virksomheter som tilbyr offentlig persontransport.
- Sykehus, sykehjem og helseinstitusjoner.

Når det gjelder barnehager vil det være kommunen som barnehagemyndighet som har en plikt til universell utforming, og ikke den enkelte barnehage.

Ulike offentlige virksomheter har ansvar for et stort spekter av tiltak rettet mot allmennheten. Det gjelder blant annet tiltak innen transport og infrastruktur som holdeplasser, gangveisystemet, parker mv.

Loven omfatter også private virksomheter rettet mot allmennheten.

Eksempler på private virksomheter som er rettet mot allmennheten er:

- Forretninger og varehus.
- Private tilbydere av bank- og forsikringstjenester.
- Restauranter og kafeer.
- Hoteller og overnattingssteder.

- Private som driver annen virksomhet rettet mot allmennheten som er nevnt over, for eksempel private skoler, transportvirksomheter og helseinstitusjoner mv.
- Frivillige organisasjoner, interesseorganisasjoner, foreninger og politiske partier.
- Religiøse forsamlinger og livssynsorganisasjoner.

Opplistingene er ment som eksempler og er ikke uttømmende. Det avgjørende kriteriet for om en privat eller frivillig organisasjon er omfattet av plikten til universell utforming i loven, er om organisasjonens virksomhet retter seg mot allmennheten. Dreier det seg om et tilbud som over tid må ta i mot en variasjon av personer som skal benytte tilbudet, må virksomheten anses å være rettet mot allmennheten. Dette gjelder selv om tilbudet retter seg mot en helt spesifikk gruppe, for eksempel en fritidsklubb for ungdom.

Diskriminerings- og tilgjengelighetsloven gjelder i riket. Når det eksempelvis gjelder reiseselskapers virksomhet, gjelder plikten til universell utforming for den virksomheten som drives i Norge, som for utformingen av publikumslokaler mv. Plikten til universell utforming gjelder også for den virksomheten reiseselskapet tilbyr i Norge, men derimot ikke for reiser i utlandet.

I utgangspunktet gjelder også plikten organisasjoner som gir ulike former for fritidstilbud til allmennheten, også for organisert friluftsliv. Men her gjelder det begrensninger for naturområder som ikke er gjenstand for opparbeidelse, se nærmere punkt 3.3.1.

En annen sak er hvor langt plikten til tilrettelegging skal gå, da en del aktiviteter og virksomheter vil være vanskelig å tilrettelegge for alle. Det vises også til avgrensningen med hensyn til fysiske forhold nedenfor, samt den begrensningen som ligger i uforholdsmessighetsvurderingen.

Virksomheter som ikke omfattes av plikten til universell utforming etter diskriminerings- og tilgjengelighetsloven kan for eksempel være:

- Borettslag, boligsameier og liknende.
- Arbeidsplasser eller arbeidslokaler.

Andre virksomheter som ikke har plikt til universell utforming er de som benytter uteområder som ikke har vært gjenstand for opparbeidelse, for eksempel organiserte turgrupper og lignende.

Når det gjelder arbeidsplasser er det tatt inn plikt til universell utforming av arbeidslokaler (bygninger som faller inn under arbeidsmiljøloven) i den nye byggesaksdelen til plan- og bygningsloven¹. Disse kravene presiseres i forskrift til plan- og bygningsloven. I sammenheng med dtl. er det viktig å være klar over at arbeidsgivere har en plikt til individuell tilrettelegging for arbeidssøker og arbeidstaker med nedsatt funksjonsevne, jf. diskriminerings- og tilgjengelighetsloven § 12.

Det avgjørende for avgrensningen vil være om virksomheten er publikumsrettet. Siden diskriminerings- og tilgjengelighetsloven ikke gjelder for familielivet og andre forhold av personlig karakter, vil disse områdene falle utenfor. Eksempler på dette er vennegrupper og liknende. Tilretteleggingsplikten gjelder ikke for skip og luftfartøyer, men det er åpnet for at loven kan gjøres gjeldende for norske skip og luftfartøyer ved forskrift av Kongen, jf. lovens § 2 annet ledd. Det er også åpnet for at loven kan gjøres gjeldende på Svalbard og på installasjoner på den norske kontinentalsokkel ved forskrift. Det er ikke igangsatt noe slikt forskriftsarbeid.

Nærmere om hvem som har ansvaret

Det er selve virksomheten som er rettet mot allmennheten som er ansvarlig for å tilrettelegge. Plikten til universell utforming er ikke rettet mot den som eier bygningen eller anlegget, selv om det drives publikumsvirksomhet der. Virksomheter som driver i leide lokaler kan ikke fraskrive seg ansvaret med henvisning til at dette er utleierens ansvar. Dersom en leiekontrakt begrenser virksomhetens mulighet til å foreta fysiske endringer av lokalene, vil dette kunne være et moment i den konkrete uforholdsmessighetsvurderingen, se punkt 7. Ved valg av nye lokaler og ved leiekontraktsinngåelse, kan en ikke fraskrive seg ansvaret for at lokalene tilfredsstiller krav til universell utforming.

¹ Se plan- og bygningsloven § 28-7 og Innst. O nr. 50 (2008-2009) punkt 13.2

3 Hva omfatter plikten til universell utforming? Nærmere om innholdet i plikten

3.1 Innledning

Lovteksten i § 9 annet ledd sier:

Med universell utforming menes utforming eller tilrettelegging av hovedløsningen i de fysiske forholdene, slik at virksomhetens alminnelige funksjon kan benyttes av flest mulig.

I punkt 3.2 - 3.5 gjennomgås de ulike viktige elementene i universell utforming fra denne lovteksten. Det understrekes at plikten til universell utforming hviler på den virksomheten, for eksempel forretningen, kontoret, banken mv. som driver en virksomhet rettet mot allmennheten. Særskilte tidsfrister for universell utforming av bygninger, uteområder og anlegg rettet mot allmennheten, transportmidler og IKT er behandlet i punkt 5.

Universell utforming kan ellers være nedfelt i lov eller forskriftsbestemmelser, samt være behandlet i veiledere eller i standarder som avklarer nivået for kravene, se punkt 4. På områder der det mangler nærmere krav eller normer vil det kunne være vanskelig å håndheve plikten. Det må legges til grunn at universell utforming er en rettslig standard og at innholdet må utvikles over tid. Lovens formål om å bidra til nedbygging av samfunnsmessige barrierer vil kunne være retningsgivende.

For å ta stilling til hvor langt plikten går for den enkelte virksomhet, må det legges til grunn at plikten ikke skal medføre en uforholdsmessig byrde for virksomheten, se punkt 7.

3.2 Hovedløsningen

Universell utforming skal ivaretas i virksomhetens hovedløsning. Universell innebærer en inkluderende, fellestilnærming, som kan brukes av flest mulig, i motsetning til særløsninger. Med hovedløsningen menes den primære løsningen som er ment til bruk for publikum (allmennheten).

Alle skal sikres mest mulig likeverdige fysiske løsninger. Særløsninger kan virke segregerende og undergraver likestilling og likeverd, særlig der disse fremstår som rene «hjelpetiltak». Utgangspunktet må derfor være at universell utforming ivaretas i hovedløsningen i de fysiske forholdene. Eksempelvis skal en hovedinngang til en bygning kunne brukes av alle. En hovedinngang med trinnfri adkomst der alle kan bruke hoveddøra er i tråd med universell utforming. Inngangen kan gjerne ha både trapper og rampe. Det er ikke nødvendig at trappene fjernes, men både trappe- og rampeløsning skal være godt utformet og ha et inkluderende og likeverdig preg.

En tilgjengelig "bakdør" til erstatning for en manglende likeverdig utforming av hovedinngangen vil ikke være nok. Likevel vil én av flere likeverdige innganger kunne være tilfredsstillende for eksisterende bygninger. Forutsetningen er at tilkomsten til bygningen og innvendige funksjoner blir likeverdige. Det er ikke nødvendig at løsningene er helt identiske i alle tilfelle. Det skal foretas en helhetlig vurdering av om løsningen har et likeverdig preg.

Prinsippene for vurdering av hovedløsninger vil være de samme for andre deler av bygninger og for andre områder som transportmidler, fotgjengerarealer, bruk av billettautomater mv.

Personer med nedsatt funksjonsevne skal i så stor utstrekning som mulig kunne sitte integrert i tilskuerplasser i kinoer, teatre mv., og som passasjerer i transportmidler. Dersom topografiske og andre forhold ikke er til hinder, skal også gangarealer og gangveier gi mulighet for alle til å følge de samme gangrutene. Billettautomater, køordnings-systemer mv skal gi mulighet for personer med nedsatt funksjonsevne til å følge de samme prosedyrene og bruksmåtene som andre. Det skal som hovedregel ikke tilbys løsninger som skiller mellom brukere med og uten nedsatt funksjonsevne.

Plikten til universell utforming gjelder selv om hovedløsningen ikke kan tilrettelegges. Hovedløsningen kan være nærmest umulig å tilrettelegges av tekniske eller andre årsaker som skaper en uforholdsmessig byrde. I slike tilfeller vil plikten bli ivaretatt dersom den beste av mulige løsninger er valgt. Den beste løsningen vil i slike tilfeller bety den mest inkluder-

ende og minst stigmatiserende alternative løsningen innenfor rammene av hva som er forholdsmessig, se punkt 7.

3.3 Fysiske forhold

Plikten til universell utforming omfatter utforming av de fysiske forholdene.

Med "fysiske forhold" menes bygninger, anlegg, opparbeidede uteområder og transportmidler rettet mot allmennheten. Det legges en vid forståelse til grunn for hva som regnes som fysiske forhold. Plikten omfatter også IKT rettet mot allmennheten. Informasjon som ikke er elektronisk eller som gis via tradisjonelle, ikke-interaktive trykk- og kringkastingsmedier er ikke omfattet av fysiske forhold. Tjenester eller service er heller ikke omfattet.

Arbeidslokaler som ikke er beregnet på publikum, er ikke omfattet av plikten til universell utforming etter dtl. jf. pkt 2. Selv om arbeidsbygg ikke er omfattet av diskrimineringsvernet etter dtl, stiller plan- og bygningsloven krav til universell utforming av nye arbeidsbygg.

3.3.1 Bygninger, anlegg og uteområder mv.

Fysiske forhold vil være bygninger, anlegg og andre innretninger, som for eksempel transportmidler. Bygninger til bruk for allmennheten kan eksempelvis være rådhus, hoteller, offentlige kontorer som betjener publikum, barnehager, institusjoner for behandling og pleie, skoler, universiteter, forretninger, hoteller, restauranter, bibliotek og andre kulturbygninger.

For disse bygningene eller bygningskategoriene må det understrekes betydningen av å se anleggene som en helhet. En skole omfatter både arealene innvendig, adkomsten og uteområdene.

Det trekkes et skille mellom menneskeskapte forhold og naturgitte forhold. Universell utforming i loven gjelder ikke naturgitte forhold, det vil si omgivelser som ikke er gjenstand for utforming fra menneskers side. En rekke uteområder bearbeides og omformes av mennesker i svært stor grad. Slike områder omfattes av plikten. For eksempel vil transportinfrastruktur som vegger og fortau være en del av det menneskeskapte miljøet.

Det samme gjelder uteområder som torg, plasser og parkanlegg. Det vises blant annet til at gjeldende lovgivning stiller krav til utformingen av veger, fortau, gatetun og rasteplasser. For bygninger og øvrige uteområder vises det til krav om universell utforming av publikumsbygg og uteområder rettet mot publikum i byggt teknisk forskrift til plan- og bygningsloven.

Statens vegvesen har et omfattende håndboksystem. Etaten reviderer fortløpende håndbøker og normaler i sitt system, og krav til universell utforming tas inn. Det vises til punkt 11 Henvisninger der det er tatt inn en liste over håndbøker er revidert med hensyn til universell utforming mv.

3.3.2 Transportmidler

Transportmidler er også omfattet av fysiske forhold i plikten til universell utforming. Det gjelder transportmidler som buss, tog, trikk, bane mv.

Universell utforming i kollektivtransporten innebærer at alle skal kunne benytte seg av det ordinære tilbudet i så stor utstrekning som mulig, uten behov for bistand. Det betyr at transportmidlene må ha lavgulv eller adkomst med rampe som gir trinnfri av- og påstigning. Innvendig god merking med kontrastfarger er viktig. Det må finnes visuell og auditiv informasjon både inne i og på utsiden av transportmiddelet.

For nye transportmidler er det til dels innført krav til universell utforming i samferdselslovgivningen til rullende materiell. Samferdselsdepartementet tar i løpet av 2010 sikte på å innføre slike krav også til nytt skinnegående materiell som tog, trikk og bane.

Selv om plikten til universell utforming i dtl. ikke gjelder for skip, se punkt 2, er det i annet lovverk stilt krav om universell utforming av passasjerskip, jf. forskrift 15. september 1992 nr. 695 om bygging av passasjer-, lasteskip og lektere - utvidet virkeområde for regler om universell utforming av passasjerskip. Etter forskriftsendringen av 15. september 2008 skal kravene om universell utforming gjelde for nye skip som ble kjølsturket

eller var på et tilsvarende byggetrinn 1. januar 2010.

Tidsfrister for universell utforming av eksisterende bygninger blir behandlet i punkt 5.1 og forholdet til eksisterende transportmidler er omtalt i punkt 5.2 .

3.3.3 Avgrensning mot tjenester

Tjenester som sådan anses ikke som fysiske forhold. Eksempel på tjenester ”som sådan” kan være behandling hos lege eller fysioterapeut eller en teaterforestilling. IKT-tjenester dekkes av dtl. §§ 9 og 11, jf. punkt 3.3.4. Imidlertid vil fysiske forhold ofte utgjøre de grunnleggende forutsetningene for å kunne benytte tjenesten. Dette gjelder bl.a. samferdsel, serverings- og overnattingstjenester, kultur- og idrettsarrangement. For eksempel vil den fysiske utformingen av holdeplassen eller stasjonen være avgjørende for bruken av en transporttjeneste. Det samme gjelder overgang/gap mellom holdeplass og perrong, utforming av billettautomaten samt den fysiske utformingen av selve transportmidlet. Alt dette (hele reisekjeden) faller klart innenfor forståelsen av fysiske forhold.

Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementet utreder i 2010 tilgjengelighet til varer, tjenester og informasjon med sikte på at slike lovbestemmelser eventuelt kan inngå i en samlet diskrimineringslov i framtida.

3.3.4 Informasjon

Plikten til universell utforming omfatter grunnleggende brukerinformasjon som har nær sammenheng med de fysiske forholdene. Det kan være informasjon som er en nødvendig forutsetning for tilgang til lokaler eller fasiliteter der tjenester leveres (for eksempel om det er trinnfri atkomst, heis osv.). Det kan også være informasjon om tilgjengeligheten til holdeplasser og transportmiddel, og hvilke ruter og avganger tilgjengelig materiell benyttes på. Informasjon om transporttilbudet er en del av transportvirksomheten. Informasjon om kollektivtilbudet på holdeplass skal være universelt utformet.

En rekke former for skilting som omfattes av plikten til universell utforming, er merking av toalett, utganger, nødutganger, avgang/ankomst på

flyplasser, merking av bibliotekets avdelinger og boksamling mv. Informasjon på holdeplasser for kollektivtransport som skilt og oppslag er omfattet av plikten.

Standard Norge (www.standard.no) har utarbeidet egne standarder for skilting, se punkt 11 Henvisninger.

Informasjon som er digitalisert og tilgjengelig på internett er omfattet av plikten til universell utforming av IKT, jf nedenfor om dette.

Informasjon i form av bruksanvisninger eller informasjon om forbrukervarer, produkter eller tjenester er ikke omfattet av § 9.

Informasjon i tradisjonelle trykk- og kringkastingsmedier (radio, TV og trykte aviser), ikke-interaktive medier eller lignende, skjønnlitteratur, tidsskrifter, film mv, faller utenfor plikten til universell utforming.

Annen informasjon, for eksempel rettsinformasjon og informasjon om offentlige helse- og velferdstjenester rettet mot allmennheten, faller utenfor fysiske forhold i § 9². Fordi digital informasjon må regnes som førstevalget for offentlig informasjon, vil offentlig informasjon for en stor del falle inn under plikten til universell utforming av IKT etter §§ 9 og 11. Mye offentlig informasjon vil derfor falle inn under plikten til universell utforming av IKT, jf. pkt. 3.3.5.

Kort oppsummert er det kun informasjon som er en forutsetning for den fysiske tilgjengeligheten til lokaler eller fasiliteter hvor varer eller tjenester leveres, samt IKT-basert informasjon, som er omfattet av § 9.

Informasjon, utover det som er sagt om informasjon som en forutsetning for tilgang til fysisk miljø og om IKT (se nedenfor), utredes nærmere før det eventuelt kan stilles krav om universell utforming.

² Dette følger uttrykkelig av forarbeidene (Ot. prp. nr. 44 (2007-2008)) side 138.

3.3.5 Informasjons- og kommunikasjonsteknologi (IKT)

IKT griper inn i alle sektorer og områder og har stor betydning for den enkeltes mulighet for samfunnsdeltakelse. Informasjons- og kommunikasjonsteknologi (IKT) rettet mot allmennheten er omfattet av fysiske forhold.

Informasjons- og kommunikasjonsteknologi er definert i dtl. § 11, og det er satt egne tidsfrister for ny og eksisterende IKT

Med informasjons- og kommunikasjonsteknologi (IKT) menes teknologi og systemer av teknologi som anvendes til å uttrykke, skape, omdanne, utveksle, lagre, mangfoldiggjøre og publisere informasjon, eller som på annen måte gjør informasjon anvendbar.

IKT omfatter informasjon som er gjort tilgjengelig over internett eller andre åpne, allment tilgjengelige nett. Informasjon som omfattes av IKT, jf. dtl. § 11 er som nevnt ovenfor også omfattet av "fysiske forhold" jf. § 9, og dette ble i 2010 presisert i lovteksten. Endringen trådte i kraft 9. april 2010.

Selv om dtl § 9 gjelder også for IKT vil det kunne by på problemer å håndheve plikten på områder der det ikke foreligger standarder om universell utforming og forskriftskrav.

Når det gjelder internettsider har Deltasenteret gitt veiledning om tilgjengelige nettsteder, se punkt 11 henvisninger. Deltasenteret har også gitt veiledningen Selvbetjening for alle. Tilgjengelige automater, se punkt 11.

Deltasenteret, statens kompetansesenter for deltakelse og tilgjengelighet for personer med nedsatt funksjonsevne, har utarbeidet veiledere om tilgjengelighet til automater og nettbasert informasjon, se oversikt i punkt 11 Henvisninger. Dette veiledningsmateriellet er ikke utarbeidet på bakgrunn av diskriminerings- og tilgjengelighetsloven, men er laget på et tidligere tidspunkt som konkrete og praktiske verktøy for å sikre generell tilgjengelighet og aktiv deltakelse for alle.

For veiledning se også: <http://norge.no/kvalitet/ikt>
Fornyings-, administrasjons- og kirkedepartementet arbeider med forskrifter til dtl. § 11.

Tidsfrister for IKT i forskrift til lovens § 11 blir behandlet i punkt 5.4.

3.3.6 Produkter og vareutvalg

Produkter kan også være fysiske forhold som omfattes av plikten til universell utforming. Produkter kan både inngå som mer eller mindre faste deler av bygg, anlegg mv., som for eksempel en minibank eller billettautomater, eller være løsrevne og selvstendige, som datautstyret på en internettkafé. Ved vurderingen av hvilke produkter som er omfattet må det legges vekt på både at lovens begrep ”fysiske forhold” skal tolkes vidt, og at det ikke skilles mellom faste og løsrevne produkter.

Det er forutsatt at forbruksvarer i sin alminnelighet, som for eksempel fjernsyn, mobiltelefoner og pc’er som skal brukes i en privat sammenheng, ikke omfattes av plikten.

Lovens § 11 andre ledd lyder slik.

Nye IKT-løsninger som underbygger virksomhetens alminnelige funksjoner, og som er hovedløsninger rettet mot eller stillet til rådighet for allmennheten, skal være universelt utformet fra og med 1. juli 2011, men likevel tidligst tolv måneder etter at det foreligger standarder eller retningslinjer for innholdet i plikten. For eksisterende IKT-løsninger gjelder plikten fra 1. januar 2021. Plikten omfatter ikke IKT-løsninger der utformingen reguleres av annen lovgivning

Det er forutsatt at Kongen skal fastsette forskrift til denne bestemmelsen. Fornyings-, administrasjons- og kirkedepartementet som har ansvaret for forskriftsarbeidet, legger opp til at forslag til forskrift skal sendes på høring i løpet av 2010. Tidsfristen vil ikke være operativ før slik forskrift foreligger. Det er Direktoratet for forvaltning og IKT (DIFI) som skal håndheve kravene i lovens § 11, og ikke Likestillings- og diskrimineringsombudet.

3.4 Virksomhetens alminnelige funksjon

Plikten til universell utforming er knyttet til virksomhetens alminnelige funksjon. Det betyr at det er den funksjonen eller de funksjonene i virksomheten som er rettet mot allmennheten som skal utformes universelt.

Grensedragningen mellom hva som er virksomhetens alminnelige funksjon og hva som faller utenfor, må foretas ut fra en vurdering av hvilken eller hvilke av funksjonene som er rettet mot allmennheten eller publikum. I noen tilfeller drives én del av virksomheten i lokaler som er åpne for publikum, mens andre deler av virksomheten er mer tilbaketrukket. For eksempel vil skranketjenestene i en bank være åpne for publikum mens vurdering av lånekunder og investeringsrådgivning ofte drives i atskilte kontorlokaler. Så lenge utlåns- og rådgivningsvirksomheten er rettet mot allmennheten, vil det være nødvendig at lokaler der dette tilbys, er universelt utformet. Dette innebærer imidlertid ikke at ethvert kontor må være universelt utformet. Det vil være tilstrekkelig om for eksempel et møterom er universelt utformet for dette formålet.

Den alminnelige funksjon til en klesforretning er å tilby klær. Salg av klær forutsetter tilgang både til der klærne henger, til prøverom og til kasse for betaling, mens lagerrom, betjeningens pauserom og eventuelle arbeidsrom for omsying mv. vil falle utenfor plikten etter bestemmelsen her (men det er krav til utformingen etter annet lovverk, som arbeidsmiljøloven og plan- og bygningslovgivningen).

Et hotells alminnelige funksjon vil være å tilby overnatting mot betaling, og vil også omfatte servering av mat og drikke der dette tilbys. Eksemplene illustrerer at universell utforming ikke bare omfatter tilgang til selve bygningen, rommet eller transportmidlet, men også andre fysiske forhold som er nødvendig for å kunne benytte tilbudet.

Den alminnelige funksjon til et idrettsanlegg vil både være å tilby utøvere likeverdige muligheter for idrettsutøvelse og garderobeforhold mv, samt gi publikum mulighet til å være tilstede.

Den alminnelige funksjonen til et kollektivtransportselskap er å transportere passasjerer. Både transportselskapets billettsalg, venterom og transportmidler (som for eksempel busser) skal være universelt utformet. For busser er det forskrifter for hvordan bussene skal utformes og utstyres for å være tilgjengelige, sikre og brukbare for alle.

Et gangareal, som en plass eller en fotgjengerovergang, skal være lett å bruke og finne fram i av for eksempel bevegelseshemmede og synshemmede. Dersom uforholdsmessighetsvurderingen tilsier at det ikke kan kreves universell utforming av gangarealet, må det finnes tilfredsstillende informasjon (skilting oa.) slik at man kan finne alternative ruter.

Plikten til universell utforming må avgrenses mot tiltak som innebærer en fundamental endring av virksomhetens karakter eller funksjon. Uønsket eller ulovlig bruk eller utnyttelse faller også klart utenfor den alminnelige funksjonen.

3.5 Målgruppen for universell utforming - flest mulig

Ved universell utforming skal det tas høyde for ulike brukerforutsetninger så langt det er mulig. Det avgjørende er om det ved tilrettelegging av de fysiske forholdene er mulig å imøtekomme de ulike brukerforutsetningene.

En absolutt forståelse av universell utforming er vanskelig å gjennomføre når universell utforming brukes som rettslig begrep, og skal ligge til grunn for plikter. Det er derfor grunn til å vise varsomhet med å legge en slik absolutt forståelse til grunn. «Alle» brukerforutsetningene skal vurderes, men universell utforming i loven skal ivareta «flest mulig». Etter hvert som den teknologiske utviklingen og annen kunnskap gjør det mulig, vil også plikten til universell utforming kunne fange opp nye brukerforutsetninger.

Nedsatt bevegelighet og nedsatt orienteringsevne skal imøtekommes gjennom utformingen av de fysiske omgivelsene eller informasjon om dem. En heis vil imøtekomme nedsatt bevegelighet, mens skilting eller taktil merking, som er følbart ved berøring, imøtekommer synshemmedes behov. God ventilasjon og plass mellom bordene kan gjøre en restaurant tilgjengelig for personer som er allergiske mot for eksempel parfyme. Tydelig skilting og informasjon gitt både verbalt (tale eller lyd) og visuelt kan gi opplysninger om en gangveg og fotgjengerområders framkommelighet og vil dermed pr i dag kunne tilfredsstille "flest mulig". Kognitive forutsetninger står i en særstilling. Utforming som fremmer enkel og intuitiv bruk, for eksempel ved symboler i stedet for tekst, kan i noen grad imøtekomme personer med kognitiv funksjonsnedsettelse.

For å sikre hensynet til personer med funksjonsnedsettelse i de tilfellene hvor universell utforming ikke kan gi fullt ut tilfredsstillende løsninger, har loven bestemmelser om individuell tilrettelegging (§ 12).

4 Forholdet til forskrifter og standarder

Lovteksten i § 9 femte ledd lyder slik

Det regnes ikke som diskriminering etter fjerde ledd dersom virksomheten oppfyller nærmere bestemmelser i lov eller forskrift om innholdet i plikten til universell utforming.

Utformingen av de fysiske forholdene utgjør ikke diskriminering når virksomheter oppfyller nærmere bestemmelser om universell utforming gitt i forskrift eller normer. Det kan for eksempel dreie seg om krav til universell utforming av bygninger i byggteknisk forskrift, gitt med hjemmel i den nye plan- og bygningsloven. Kommunene kan utfylle forskriften, særlig for uteområder, i bestemmelser til reguleringsplaner. Nivået kan også være fastsatt i normer, for eksempel vegnormalene og i standarder.

Utvikling av slike regler og normer vil etter hvert presisere diskrimineringsvernet etter § 9. Avvik fra slike vil kunne påklages som diskriminering. Konkretisering av universell utforming krever spesiell innsikt på ulike samfunnsområder. For å skape den nødvendige klarhet og forutberegn-

lighet om hva et krav til universell utforming innebærer, må det komme presiseringer i form av mer konkrete krav. Sektorprinsippet legges til grunn, slik at de nødvendige presiserende forskrifter hjemles i aktuell sektorlovgivning.

Det åpnes i § 9 sjette ledd også for at Kongen kan fastsette forskrift på områder som ikke er omfattet av lover i eller i medhold av annet lovverk. Departementet har ingen planer om noe slikt forskriftsarbeid.

Standard Norge (www.standard.no) utarbeider Norsk standard. På en rekke områder er det fastsatt eller under utarbeidelse egne standarder for universell utforming og for tilgjengelighet, se punkt 11 Henvisninger.

5 Tidsfrister for universell utforming

I dette punktet behandles forholdet mellom tidsfrister for universell utforming av bygninger mv, transportmidler og IKT og plikten i dtl. § 9.

5.1 Nye og eksisterende bygninger mv. rettet mot allmennheten

Plikten til universell utforming i dtl. 9 omfatter både nye og eksisterende bygninger mv. rettet mot allmennheten, såfremt en universell utforming eller tilrettelegging ikke medfører en uforholdsmessig byrde, se punkt 7. Det må likevel gjøres reserverasjoner for eksisterende bygninger mv., se nedenfor.

Nye bygninger mv.

I sammenheng med at diskriminerings- og tilgjengelighetsloven ble vedtatt, ble det fastsatt at kravene til universell utforming av nye bygninger og anlegg mv. skulle fremgå av ny plan- og bygningslov og byggeforskriftene. Krav om universell utforming er tatt inn i lovens byggesaksdel (plan- og bygningslov 8. mai 2009 nr. 27). Denne loven og nye byggeforskrifter gjelder fra 1. juli 2010. I tillegg er det også nye bestemmelser om universell utforming i plandelen (plan- og bygningslov 27. juni 2008 nr. 71). Den nye

plan- og bygningsloven har også innført krav om universell utforming av arbeidsbygninger, men de nye kravene omtales ikke her da arbeidslokaler faller utenfor dtl. § 9, se punkt 2.

I plan- og bygningsloven (lov 27. juni 2008 nr. 71 om planlegging og byggesaksbehandling) kapittel 29 stilles det krav om universell utforming av nye bygninger, anlegg og uteområder som er rettet mot publikum. Lovens krav til universell utforming får sitt innhold i byggteknisk forskrift. For nye tiltak får kravet om universell utforming dermed et rettslig innhold som er utgangspunkt for plikter og rettigheter for fysiske og juridiske personer. I byggeprosessen følges krav om universell utforming opp av plan- og bygningsmyndighetene, og det foreligger ikke diskriminering etter diskriminerings- og tilgjengelighetsloven (dtl) § 9 dersom kravene i byggteknisk forskrift er fulgt, jf. dtl § 9 femte ledd.

Selv om utgangspunktet er at byggeprosessen skal sikre etterlevelse av krav om universell utforming, blant annet ved kontroll og tilsyn etter plan- og bygningsloven, så viser undersøkelser at kravene ofte ikke følges fullt ut i nye tiltak. Dersom et nytt tiltak ikke er utført etter kravene om universell utforming i byggteknisk forskrift, vil ombudet og nemnda innenfor sin kompetanse kunne prøve om plikten etter dtl § 9 er oppfylt, og eventuelt fastslå at det foreligger diskriminering.

Inntil nye forskriftskrav om universell utforming blir obligatoriske (etter ett års overgangstid fra 1. juli 2010) , bør en som et minimum legge til grunn at bygningen mv. som det aktuelle virksomheten drives i skal være tilgjengelig etter gjeldende forskrift om krav til byggverk og produkter til byggverk (TEK 10), med tilhørende veiledning, se blant annet kapittel 10 om brukbarhet og veilederen Bygg for alle. Temaveiledning om universell utforming av byggverk og uteområder. Ombudets og nemndas myndighet blir behandlet i punkt 9.

Rehabilitering mv.

Krav som gjelder for nye bygninger, vil også gjelde eksisterende bygning der det foretas hovedombygging, jf. plan- og bygningsloven § 31-2. Det samme gjelder for søknadspliktig bruksendringer, jf. plan- og bygningsloven § 20-1 bokstav d. Med hovedombygging menes endringer som er så omfattende at hele byggverket i det vesentlige blir fornyet. Krav som gjelder

for nye bygninger, gjelder her for byggverket i dets helhet. I eksisterende bygninger kan også rehabilitering, tilbygg mv. som omfattes av plan- og bygningsloven, innebære at reglene om universell utforming for nybygg kommer til anvendelse. Når det ikke er snakk om hovedombygging gjelder reglene for nybygg kun for den delen tiltaket omfatter, og ikke de resterende deler av bygget. Det vil således bare være relevante krav i lov og forskrift som kommer til anvendelse, på samme måte som ved nybygg. Det vil si at det må være en sammenheng mellom tiltaket og krav til universell utforming. For eksempel vil ombygging av inngangspartiet i en butikk innebære at tiltaket skal følge nye krav om universell utforming for de deler av byggverket tiltaket gjelder, men ikke til andre eksisterende deler av byggverket. Nytt inngangsparti vil således ikke innebære krav om tilgjengelig toalett mv., men dør, terskel mv. skal følge krav som gjelder for nye bygninger.

Eksisterende bygninger mv.

I diskriminerings- og tilgjengelighetsloven er det lagt til grunn av universell utforming av eksisterende bygninger skal skje etter en skrittvis og prioritert tilnærming. Forutsetningen i regelverket er at krav til oppgradering av eksisterende bygninger mv. til universell utforming skal skje ved forskrift om tidsfrister for universell utforming av eksisterende bygninger etter plan- og bygningsloven. Den nye plan- og bygningsloven åpner for å fastsette forskrifter for en slik skrittvis og prioritert gjennomføring. I forarbeidene til loven er det forutsatt at krav om oppgradering til universell utforming blir innført ved slike særskilte forskrifter etter plan- og bygningsloven, jf. Ot.prp. nr. 44 (2007-2008) punkt 10.2.4.11 og punkt 10.3.4.3. Dette tilsier at større eller mer omfattende og gjennomgående tiltak i eksisterende bygninger og anlegg først skal skje med utgangspunkt i slike forskrifter for nærmere angitte og prioriterte bygningskategorier.

I forarbeidene er det forutsatt at kostnadene knyttet til plikten i dtl. § 9 til universell utforming vil være begrensede, og at tilretteleggingen etter § 9 skal kunne gjennomføres med relativt enkle midler, jf. Ot.prp. nr. 44 kap 17.3.2.2, 17.4.3.2 og 17.5. Eksempler på tiltak som kan tenkes omfattet er kontrastmarkering og fjerning av terskler. Det kan være aktuelt med flere tiltak for å oppnå en tilfredsstillende tilgjengelighet. Der kostnadene er begrensede kan også tilrettelegging for trinnfri atkomst til hovedinngang tenkes omfattet. Tiltak som bør vurderes etter § 9 i

diskriminerings- og tilgjengelighetsloven vil være trinnfri atkomst til hovedinngang dersom trapp har 2 til 3 trinn, dersom inngangspartiet kan gjøres tilgjengelig med enklere tiltak. Samtidig vil det kunne være tilfeller der det vil være krevende og kostbart å gjennomføre trinnfri adkomst. Eksempler på mer kostnadskrevede tiltak som kan falle utenfor § 9 vil være nyinstallasjon av heis og større ombygginger for å få installert toalett for funksjonshemmede. Det må foretas en konkret vurdering av om kravene i § 9 kan tilfredsstilles i det enkelte tilfellet, se for øvrig nedenfor punkt 9.3 og punkt 9.4.

For virksomhet i leide lokaler kan det være aktuelt å finne nye lokaler med universell utforming, eller i det minste lokaler med en bedre tilgjengelighet.

Likestillings- og diskrimineringsombudet og eventuelt Likestillings- og diskrimineringsnemnda kan vurdere manglende oppfyllelse av krav til universell utforming i nye bygninger og ved rehabilitering etter reglene i dtl. § 9, ved å reise kritikk og oversende saken til plan- og bygningsmyndighetene. Se nærmere om dette i punkt 9.3 og punkt 9.4.

Pålegg om større endringer av den eksisterende bygningsmassen må avvente forskriftene om universell utforming for de enkelte bygningskategoriene.

Aktuelle tiltak må vurderes helhetlig ut fra omfanget, kompleksiteten og kostnadene. Det antas at løsninger i stor grad kan finnes lokalt i et samvirke mellom berørt virksomhet, eier og plan- og bygningsmyndighet, selv om kravene til oppgradering etter forskrift ligger fram i tid.

5.2 Transportmidler

Tilsvarende begrensninger som legges til grunn for større og gjennomgående endringer av eksisterende bygninger i punkt 5.2., må også legges til grunn når det gjelder oppgradering av eksisterende transportmidler (tog, trikk, bane, buss mv.). I forarbeidene er det forutsatt at oppgradering først kan skje etter at midler prioriteres til dette, jf. Ot.prp. nr.44 (2007-2008) punkt 10.4.4.

5.3 IKT

Også når det gjelder IKT er det overlapp mellom plikten i lovens § 9 og tidsfristene i lovens § 11. Det følger av forarbeidene at tidsfristene når det gjelder ny IKT i lovens § 11 kun gjelder i den utstrekning ny IKT er omfattet av forskrift. Når det gjelder eksisterende IKT er tidsfristen i dtl. § 11 satt til 1. januar 2021. Større og omfattende eksisterende IKT der det vil være påkrevet med store investeringer for å oppnå universell utforming, vil ikke være omfattet av lovens § 9. For IKT er tidsfristen satt til 1. juli 2012, men likevel tidligst 12 måneder fra det er fastsatt standarden og retningslinjer om innholdet i plikten.

6 Eksempler

Eksemplene nedenfor kan illustrere hvor en vil kunne trekke grensene mellom hva som omfattes og hva som ikke omfattes av plikten til universell utforming i lovens § 9. Vurderingene skal foretas av Likestillings- og diskrimineringsombudet og Likestillings- og diskrimineringsnemnda, som håndhever loven.

Hotell

Et hotell har som sin alminnelige funksjon, jf. punkt 3.4, å tilby overnatting. Atkomst, resepsjon, tilgang til spisesal, bar, hotellrom mv. er en del av de fysiske forholdene som skal utformes universelt, men også her må man legge til grunn begrensningen om at omfattende og gjennomgående tiltak først skal skje med utgangspunkt i fremtidige forskrifter etter plan- og bygningsloven om dette, se punkt 5. Plikten strekker seg imidlertid videre til å omfatte den fysiske utformingen av selve rommet, herunder senger, skap, safe, minibar, belysning, utformingen av bad, toalett mv. Dersom det er montert en dispenser for såpe i dusj/bad er dette en del av de fysiske forholdene som skal utformes universelt.

Kulturhus

De fysiske forholdene til et kulturhus består typisk av parkering, inngang, foajé, og salen med sitteplasser, og dette skal utformes universelt, men med begrensninger for omfattende og gjennomgående tiltak, se punkt 5. Plikten rekker imidlertid videre enn dette, og omfatter utforming og møblering av eventuelle barer, kafeer, restauranter, løse eller fastmonterte bord og stoler i foajé, og den fysiske utformingen av den digitale automaten for bestilling og utskrivning av billetter. Scenen, og området bak scenen, området bak skranken og områdene som ikke er tilgjengelig for publikum kan ikke sies å rette seg mot allmennheten og vil derfor ikke være omfattet av plikten til universell utforming i lovens § 9. Utenfor de fysiske forholdene faller også selve kulturtilbudet som leveres, da dette er en tjeneste.

Bibliotek

I et bibliotek skal det fysiske miljøet utformes universelt som nevnt for hotell og kulturhus i eksemplene over. Det fysiske miljøet omfatter atkomst og tilgang til bibliotekets boksamling og annet som inngår i den fysiske utformingen av tilbudet for publikum. Selv om fysisk fremkommelighet står sentralt, inngår også skilting, belysning og skranker i det fysiske miljøet, som derfor skal utformes universelt. Et bibliotek er ofte mer enn en boksamling. Et moderne bibliotek inneholder gjerne hyller med tidsskriftsamling, samling av lydbøker, datamaskiner for felles utlån, lesesal, og fellesområder, for eksempel sittegruppe og café. Hvordan tidsskrift, bøker, datamaskiner plasseres og organiseres, er en del av de fysiske forholdene. Det å gjøre en bok tilgjengelig i ulike format, for eksempel gjennom både lyd og skrift, faller utenfor fysiske forhold.

Dagligvareforretning

En dagligvareforretning skal utformes universelt, både når det gjelder parkeringsplass, atkomst, inngangsparti, og selve lokalene, men også her må det tolkes inn begrensninger for omfattende og gjennomgående bygningsmessige tiltak, jf. punkt 5. De fysiske forholdene omfatter også utformingen og plasseringen av innredningen, slik som plassering av hyller, ferskvarer og frukt- og grøntdisker, samt kasseområder. Utforming av hyller, diskur, handlekurver og liknende omgivelser som skal benyttes av kundene er omfattet av plikten til universell utforming.

Publikumslokaler og -arealer

De fysiske forholdene omfatter arealer som skal anvendes av publikum. Foruten atkomst og inngangsparti skal venterom og andre fellesarealer for publikum være utformet universelt. Det samme gjelder køordnere. Det skal tas hensyn til plassering og utforming av for eksempel skranker, informasjonstavler, tilgang til publikumstoletter mv, men se punkt 5.

Uteområder mv.

Kommunen er ansvarlig for opparbeiding og drift av en stor del uteområder som fortau, plasser, parker, friluftsområder og ofte også for utendørs idrettsanlegg som brukes av allmennheten. Vegmyndighetene har et tilsvarende ansvar for veger og tilhørende arealer. Disse skal også være universelt utformet i sin hovedfunksjon når det gjelder personers bruk, men se punkt 5. Samtidig må standarden opprettholdes ved drift og vedlikehold. Vinterdrift er også omfattet av plikten, men at alle arealer til enhver tid skal være ryddet vil kunne bli vurdert som uforholdsmessig. Her har Statens Vegvesen særskilte normer for arbeid med drift og vedlikehold. Gangarealer som fortau, fotgjengeroverganger og gangveier i parker skal kunne brukes av alle. Det samme vil gjelde utstyr og møblering som kommunen er ansvarlig for som lysregulering for fotgjengere, benker, søppelkasser mv.

I en kommune vil slike utearealer også eies og forvaltes av private, som borettslag, sameier og lignende. Det avgjørende er om arealene er allment tilgjengelige. Slike eiere vil ha samme ansvar for sine arealer som kommunen og vegmyndighetene har for sine. Ofte vil rydding og strøing av fortau tilligge gårdeierne. Kommunen bør imidlertid ta initiativ til å holde ens standard.

For å få til gode og integrerte løsninger både når det gjelder reisekjeder og lenker for gangtrafikken vil et samarbeid mellom ulike forvaltningsnivåer være avgjørende.

Idrettsanlegg

I et idrettsanlegg skal det fysiske miljøet utformes universelt, som parkering, inngang, vestibyle med kafé/sosialt rom, garderober og hall med

aktivitetsarealer/baner. De fleste rom i et idrettsanlegg vil være åpne for allmennheten, som garderobes og aktivitetsarealer for fysisk aktivitet, tilskuer- og serviceområder (kafé og sosiale rom). Men også her må det legges til grunn begrensninger med hensyn til omfattende og gjennomgående bygningsmessige tiltak, se punkt 5.

I tillegg vil det være rom som normalt ikke er tilgjengelige for publikum, som drifts- og arrangementstekniske områder. Disse betjenes av driftspersonell og personer knyttet til idretten, som foreldre og tillitsvalgte. Dersom anlegget driftes av frivillige, tilsier dette at også disse arealene er å anse som rettet mot allmennheten og dermed er omfattet av virksomhetens plikt til universell utforming.

Nettpublisering rettet mot allmennheten

Informasjon til allmennheten er en del av offentlige myndigheters alminnelige funksjon. Informasjon publisert over internett eller andre åpne datanett skal være universelt utformet. En rekke hjemmesider som drives av private virksomheter er også rettet mot allmennheten, og omfattes dermed også av lovens § 9, men med avgrensning mot større tiltak, jf. punkt 5.3. Veiledning om tilgjengelige nettsteder finnes i Deltasenterets veiledningsmateriale om tilgjengelige nettsider, se punkt 11.

Automater for kjøp av varer - IKT

Automater for varekjøp er ofte et alternativ til salg av for eksempel sigaretter og sanitærartikler i butikken. Varekjøpsautomater må kunne sies å utgjøre et slikt produkt om omfattes av lovens begrep "fysiske forhold", og det digitale brukergrensesnittet (IKT) omfattes av begrepet "fysiske forhold" (se punkt 3.3.5). Større og omfattende investeringer for å skifte ut automater vil imidlertid ikke omfattes av lovens § 9, se punkt 5.3.

7 Uforholdsmessighetsvurderingen

7.1 Innledning

Plikten til generell tilrettelegging (universell utforming) avgrenses mot tiltak som medfører en uforholdsmessig byrde.

Lovens § 9 tredje ledd lyder slik:

Offentlig og privat virksomhet rettet mot allmennheten har plikt til å sikre universell utforming av virksomhetens alminnelige funksjon så langt det ikke medfører en uforholdsmessig byrde for virksomheten.

Ved vurderingen av om utformingen eller tilretteleggingen medfører en uforholdsmessig byrde skal det særlig legges vekt på tilretteleggingens effekt for å nedbygge funksjonshemmende barrierer, hvorvidt virksomhetens alminnelige funksjon er av offentlig art, de nødvendige kostnadene ved tilretteleggingen, virksomhetens ressurser, sikkerhetsmessige hensyn og vernehensyn.

Universell utforming vil ofte kreve fysiske tiltak som kan være praktisk vanskelige å gjennomføre og som kan være kostbare. Universell utforming eller tilrettelegging vil også kunne komme i konflikt med andre viktige hensyn. Det må derfor foretas en konkret vurdering i hvert enkelt tilfelle om universell utforming er en uforholdsmessig byrde for pliktsubjektet.

Forholdsmessighetsvurderingen medfører at den positive effekten og viktigheten av tilretteleggingen skal veies mot kostnader og andre former for belastning tilretteleggingen medfører. På denne måten sikres en nødvendig balanse mellom de legitime interessene som kan stå mot hverandre. Det må foretas en konkret vurdering, slik at kravene som stilles blir tilpasset den virksomheten det gjelder.

7.2 Tiltakets effekt for å nedbygge barrierer

- Nyten av tiltaket i forhold til å nedbygge funksjonshemmende barrierer skal vurderes

Et sentralt moment i uforholdsmessighetsvurderingen er tiltakets effekt for å nedbygge funksjonshemmende barrierer. I en del tilfeller foreligger det allerede en særløsning som sikrer tilgjengelighet, men ikke universell utforming. Nytteeffekten ved universell utforming vil da være mindre enn

der tilbudet i utgangspunktet er utilgjengelig. Dette kan tillegges vekt ved uforholdsmessighetsvurderingen, men ikke uten å se hen til i hvilken grad særløsningen fremstår som segregerende og stigmatiserende, samt hensynet til virksomhetens økonomi.

7.3 Hvorvidt virksomhetens alminnelige funksjon er av offentlig art

- Det kreves større grad av universell utforming for tilbud av offentlig art.

Tilbud som drives av det offentlige eller er offentlig finansiert drives for fellesskapets midler. Dette gir grunn til å sørge for at flest mulig kan benytte seg av tilbudet. Som nevnt i punkt 2 forventes det en større bevissthet om dette hos offentlige virksomheter.

7.4 Kostnadene ved tiltaket

- Utgangspunktet for vurderingen av kostnadene vil være de faktiske kostnadene for den konkrete virksomheten.

De generelle kostnadene ved tiltaket og virksomhetens økonomiske situasjon, vil ofte stå sentralt. Det er som utgangspunkt ikke hensiktsmessig å pålegge en så vidtgående plikt til kostbare tilrettelegginger at pliktsubjektet må legge ned sin virksomhet. På den annen side vil det faktisk at en virksomhet ikke greier å møte alminnelige standarder for universell utforming, tilsi at virksomheten ikke er i takt med de krav som må stilles til en moderne inkluderende virksomhet.

Terskelen må ikke legges så lavt at tilrettelegging som ville vært nyttig for store grupper mennesker, og som det er rimelig at virksomheten utfører, faller utenfor under henvisning til rene økonomiske hensyn. Det må aksepteres at virksomheter kan endre karakter eller flytte dersom universell utforming ikke kan ivaretas.

Kostnader som dekkes av offentlige støtteordninger, for eksempel folketrygdens ordninger, utgjør ikke en faktisk kostnad for virksomheten.

Kostnader knyttet til tilrettelegging som vil kunne gi rett til avskrivning etter skattelovens regler, noe som fordeler belastningen over flere år, kan tas med i uforholdsmessighetsvurderingen.

Forsøk og analyser³ viser at kostnadene ved tilrettelegging kan avhenge hvordan tilretteleggingstiltaket planlegges og gjennomføres. Når universell utforming utføres som særlige tiltak er kostnadene normalt høyere enn hvis det planlegges og gjennomføres som integrert del av oppgraderinger og vedlikehold. Uforholdsmessighetsvurderingen bør ta hensyn til kostnadsbesparende gjennomføring av universell utforming.

Uforholdsmessighetsbegrensningen vil være mindre aktuell ved utforming av ny virksomhet rettet mot allmennheten. En virksomhet bør altså ikke kunne omgå lovens krav bevisst ved å unnlate å sikre universell utforming i en tidlig fase av bestilling, bygging, renovering mv., for så å hevde at etterfølgende tilrettelegging blir uforholdsmessig dyrt. I enkelte tilfeller vil det også kunne være relevant å legge vekt på hvilke kostnader som ville vært nødvendige, dersom virksomheten fra starten av hadde innrettet seg lojalt etter plikten.

Dersom virksomheten leier sine lokaler og leiekontrakten begrenser muligheten til å foreta endringer i de fysiske forholdene, vil dette kunne påvirke kostnadene og dermed være et moment ved vurderingen.

Det er ikke utelukkende generelle kostnader knyttet til etablering, drift og vedlikehold som skal vektlegges i uforholdsmessighetsvurderingen. Også ekstraordinære kostnader eller kostnader som for eksempel er sesongavhengige, skal tas i betraktning. Utgifter til drift og vedlikehold, for eksempel om vinteren, skal vektlegges. Dette vil være særlig relevant ved fastleggelsen av plikten til universell utforming for eksempel innen samferdsel. En konkret uforholdsmessighetsvurdering kan lede til at personer med nedsatt funksjonsevne må akseptere individuell tilrettelegging, eller særløsninger, for eksempel dersom det vil være svært ressurskrevende å holde bussholdeplasser med adkomst til enhver tid frie for snø.

³ BU 31.4 Kostnader ved universell utforming i kommunene. Brager Rådgivning AS/insam AS, Drammen 2008.

7.5 Virksomhetens ressurser

- Det må foretas en helhetsvurdering av virksomhetens økonomiske situasjon.

Virksomhetens ressurser er et annet sentralt moment. Her må det foretas en helhetsvurdering av virksomhetens økonomiske situasjon. Ressurs-situasjonen må vurderes opp mot kostnaden ved tiltaket og de øvrige momentene i uforholdsmessighetsvurderingen.

Hensynet til virksomhetenes økonomi må for eksempel få ulikt gjennomslag avhengig av om det for eksempel er tale om en omstillingsfase hvor virksomheten iverksetter tiltak for å bedre lønnsomheten, eller om det dreier seg om redusert utbytte til aksjonærene. Det vil uansett være urimelig, uten en konkret vurdering, å pålegge en virksomhet omfattende kostnadskrevende tiltak uten å legge vekt på virksomhetenes behov for å drive økonomisk forsvarlig.

Dette medfører at virksomheter med god økonomi vil ha en mer vidtgående plikt til tilrettelegging. For en virksomhet med dårlig økonomi kan selv tiltak som koster lite falle utenfor plikten, men som nevnt ovenfor vil reglene dersom de fungerer etter sin hensikt, medføre en vridning i retning av økt tilgjengelighet og da må hensynet til fortjeneste i en overgangsfase settes til side. For offentlige virksomheter er det også budsjettmessige og andre begrensninger som teller med på tilsvarende måte.

Uforholdsmessighetsvurderingen tar utgangspunkt i det konkrete behovet for fysisk tilrettelegging. Eksempelvis vil det for en dagligvareforretning være de konkrete kostnadene ved tilretteleggingen og ulemperne som skal vurderes. En liten forretning med dårlig økonomi og små muligheter for fysisk tilrettelegging vil således være i en annen situasjon enn en større dagligvareforretning med solid økonomi.

Virksomheten skal ikke kunne omgå plikten etter at loven er innført ved å inngå nye leieavtaler som det vil være økonomisk belastende å komme ut av igjen. Ved fornyelse av leieavtaler må det forutsettes at virksomhetene arbeider aktivt for å bedre tilgjengeligheten. Se også punkt 10 om aktivitetens plikten.

7.6 Sikkerhet

Hensynet til fordelene ved tilrettelegging må veies mot hensynet til sikkerhet, som i et konkret tilfelle kan være tungtveiende. Absolutte krav til sikkerhet kan ikke settes til side ved universell utforming. Én løsning kan for eksempel innebære svært god tilgjengelighet på den ene siden, men på den andre siden redusere sikkerheten i forhold til brann, flom eller andre faresituasjoner. En alternativ løsning kan ivareta hensynet til sikkerhet fullt ut mens tilgjengeligheten ikke blir like god. En konkret forholdsmessighetsvurdering vil kunne lede til at den minst tilgjengelige av disse to løsningene velges. Dersom ivaretagelse av optimal sikkerhet er et spørsmål om kostnader, må de ulike alternative løsningene for universell utforming vurderes opp mot hverandre når det gjelder løsningens effekt når det gjelder å bygge ned funksjonshemmende barrierer, kostnader og sikkerhet. Tilsvarende er det nødvendig å vurdere om aktuelle tiltak for universell utforming øker sikkerheten for allmennheten. Dårlig merkede trapper, ujevne overflater i gangarealer og umerkede glassflater er årsak til mange personskader.

Det forutsettes at fagmyndigheter også vurderer sikkerheten for personer med nedsatt funksjonsevne ved fastsettelse av kriterier for sikkerhet.

7.7 Vernehensyn

På flere områder kan det oppstå konflikt mellom kravene til universell utforming og andre hensyn. Det gjelder blant annet hensynet til vern av bygninger og vern av naturområder. I tilfeller der utformingen eller tilretteleggingen berører slike verneinteresser må vernehensyn også telle med i avveiningen.

I verneverdige bygninger vil vernehensyn kunne innebære at tilretteleggingstiltak anses urimelig kostbare eller i strid med vernets formål. Det må for eksempel i noen sammenhenger aksepteres sær løsninger eller unntak når universell utforming ikke kan skje uten å komme i konflikt med tungtveiende vernehensyn. Det offentlige vil ha et særskilt ansvar for å avveie begge hensyn.

Dersom et vern er gjennomført i medhold av en aktuell lov, vil et spørsmål om endring i bruk innenfor området måtte tas opp med den myndighet som forvalter de bestemmelser som måtte være fastsatt i et vernevedtak. Noen ganger kan tilpasninger mellom de ulike interessene gjennomføres slik at både verneinteressene og hensynet til universell utforming blir ivaretatt.

Det vil imidlertid neppe kunne aksepteres at offentlige virksomheter med sin hovedfunksjon rettet mot allmennheten ikke er tilgjengelige for større brukergrupper fordi virksomheten er lokalisert til en verneverdig bygning. Da bør driftsmessige og lokalitetsmessige endringer vurderes. Er en slik virksomhets funksjon tidvis rettet mot allmennheten (midlertidig utstilling, arrangement mv. som er ment som et engangstiltak), vil en midlertidig løsning lettere kunne aksepteres. Det er imidlertid viktig å ta forsvarlige estetiske hensyn også ved slike midlertidige løsninger.

I tilfeller der det er kjent at et vernevedtak etter særlov er forestående bør aktuelle tiltak tas opp med de berørte vernemyndighetene. Det samme gjelder i prosesser som vil lede fram til vern etter plan- og bygningsloven. I motsatt fall kan saken tas opp med Likestillings- og diskrimineringsombudet, se nærmere punkt 9.

7.8 Oppregningen av momenter er ikke uttømmende

Oppregningen er ikke ment å være en uttømmende angivelse av hvilke momenter som kan være relevante. Hvilke hensyn det kan være tale om vil etter hvert avklares gjennom praksis hos ombudet og nemnda.

Dersom det anses å være uforholdsmessig å kreve universell utforming vil det likevel være en plikt til å vurdere mindre vidtrekkende former for tilrettelegging, som i noen grad kan avhjelpe situasjonen. Hvor omfattende tilretteleggingen i så fall skal være, må også her bygge på en konkret vurdering.

8 Diskriminering

Lovens § 9 fjerde ledd har slik ordlyd:

Brudd på plikten til å sikre universell utforming etter tredje ledd regnes som diskriminering.

Plikten til universell utforming utgjør et viktig krav om likestilt tilgjengelighet til arealer og bygninger der allmennheten ferdes. Brudd på plikten er diskriminering. Hvorvidt det foreligger diskriminering, vil for det første bero på om den aktuelle virksomheten har sikret universell utforming av virksomhetens alminnelige funksjon, se punkt 3.4. Samtidig må det avgrenses mot større og gjennomgående tiltak med egne forskrifter om tidsfrister, se punkt 5. For at det skal foreligge diskriminering kreves det at en utbedring av de fysiske forholdene til universell utforming ikke må innebære en uforholdsmessig byrde for virksomheten, se nærmere punkt 7. Pliktens innhold fastlegges i det enkelte tilfellet, ut fra det aktuelle tiltakets effekt, forhold ved virksomheten og den konkrete situasjonen.

9 Hva hvis det foreligger brudd på plikten til universell utforming?

9.1 Håndheving av dtl. § 9

Loven håndheves av Likestillings- og diskrimineringsombudet (ombudet) og Likestillings- og diskrimineringsnemnda (nemnda).

Dersom en virksomhet som er rettet mot publikum har manglende universell utforming i bygningen, anlegget mv. der virksomheten pågår, kan ombudet vurdere saken i forhold til plikten til universell utforming i dtl. § 9.

Saken kommer for ombudet enten ved at den som mener seg diskriminert ved den manglende tilgjengeligheten fremmer klage for ombudet, eller ved at ombudet på eget initiativ tar stilling til om det foreligger brudd på plikten til universell utforming og dermed diskriminering etter lovens § 9.

Ombudet kan gi uttalelse med sin vurdering av om det foreligger diskriminering. Bringes en uttalelse av ombudet inn for nemnda, kan nemnda treffe vedtak om hvorvidt det foreligger brudd på plikten til universell utforming, eller alternativt gi en uttalelse om dette, jf. diskrimineringsombudsloven § 7. For å sikre at diskrimineringen opphører og å hindre gjentakelser kan nemnda fastsette et pålegg om stansing, retting eller andre tiltak. Dersom virksomheten ikke følger pålegget, har nemnda myndighet til å treffe vedtak som pålegger virksomheten en løpende tvangsmulkt, inntil forholdet er brakt i orden.

Det gjelder delt bevisbyrde i saker om brudd på plikten til universell utforming. Delt bevisbyrde innebærer at dersom det foreligger omstendigheter som gir grunn til å tro at det har funnet sted brudd på plikten til universell utforming, skal det legges til grunn at slikt brudd har funnet sted, hvis ikke den ansvarlige for handlingen eller unnlattelsen sannsynliggjør at det likevel ikke her funnet sted et slikt brudd. Se nærmere om dette i punkt 9.5 om gangen i en klagesak om manglende universell utforming.

9.2 Virksomhetens opplysningsplikt mv.

Når ombudet tar en klagesak under behandling kan ombudet be om opplysninger fra virksomheten. Ombudet kan i sammenheng med en konkret klagesak kreve alle relevante opplysninger fra virksomheten for å kunne vurdere om virksomheten er omfattet av plikten. Virksomheten plikter å gi opplysninger til ombudet og nemnda, jf. diskrimineringsombudsloven § 11. Ombudet og nemnda kan også foreta slike undersøkelser som anses påkrevet for å utøve sine gjøremål. Dersom ombudet og nemnda ikke får opplysninger frivillig kan de kreve bevisopptak for domstolene.

9.3 Nærmere om eksisterende bygninger, anlegg mv.

Dersom en endring av den faktiske tilstanden av de fysiske bygningsmessige forholdene er nødvendig, vil dette som oftest kreve nærmere vurderinger og tillatelser fra plan- og bygningsmyndighetene. Ombudet og nemnda kan i slike tilfeller ikke gi nærmere anvisning på hvilke endringer som må gjøres i utformingen, men oppfordre virksomhet, eier eller plan- og bygningsmyndighet til å finne en løsning.

Plikten i § 9 gjelder i utgangspunktet også for eksisterende bygninger, anlegg og uteområder som er rettet mot allmennheten, innenfor rammen av uforholdsmessighetsbegrensningen i § 9 tredje ledd, se punkt 8. Pålegg om større endringer av den eksisterende bygningsmassen vil måtte vente på forskrift om oppgradering av enkelte bygningskategorier som ny plan- og bygningslov åpner for å fastsette, se ellers punkt 5.1.

Der det er gitt særskilt forskrift etter plan- og bygningsloven med tidsfrist for oppgradering, vil ombudet og nemnda ha en klar kompetanse etter dtl. § 9 i saker der forskriften ikke er overholdt.

For eksisterende bygninger og tiltak der det ikke er gitt særskilt forskrift om oppgradering etter plan- og bygningsloven, er ombudets kompetanse etter dtl. § 9 begrenset, jf. den avgrensningen som er redegjort for i punkt 5.1. om enkle tiltak for å forbedre tilgjengeligheten i eksisterende bygninger samt begrensninger i kompetansen i forhold til plan- og bygningsmyndighetene, se punkt 9.4.

9.4 Forholdet til plan- og bygningsmyndighetene

Når det gjelder bygninger mv. som oppføres etter at krav om universell utforming er innført i plan- og bygningsloven av 2009 og som gjelder fra 1. juli 2010, vil det ikke foreligge diskriminering dersom disse kravene er oppfylt. Nemnda kan ikke overprøve enkeltvedtak av andre forvaltningsmyndigheter. Dersom dispensasjon fra kravene om universell utforming er gitt etter plan- og bygningslovgivningen, vil tiltaket være lovlig etter denne lovgivningen. Dette utelukker likevel ikke at ombudet og nemnda i etterkant kan avgi en veiledende uttalelse om sin vurdering i forhold til diskriminerings- og tilgjengelighetsloven § 9, eventuelt gjennom uttalenen bemerke at det foreligger diskriminering. Ombudet og nemnda må i slike saker vurdere og eventuelt rette sin kritikk mot den part som er pliktsubjekt etter § 9, det vil si den aktuelle virksomheten.

Kravene til utforming av bygninger, anlegg og uteområder følger av plan- og bygningsloven og håndheves av bygningsmyndighetene. Nemnda kan ikke gi pålegg om hvordan plan- og bygningsmyndigheten skal bruke sin kompetanse etter plan- og bygningsloven, herunder gi pålegg om en spesifikk bygningsmessig endring eller oppgradering. Nemnda vil imidlertid kunne gi pålegg om at virksomheten må gjøre

andre endringer som er nødvendige – organisatoriske eller andre – for at virksomheten blir universelt utformet eller tilgjengelig etter § 9. Hvilke bygningsmessige tiltak som kan gjennomføres for å oppfylle dette, må deretter vurderes av plan- og bygningsmyndighetene.

Likestillings- og diskrimineringsombudet og -nemnda må derfor avpasse sin håndheving av diskriminerings- og tilgjengelighetslovens § 9 mot plan- og bygningsmyndighetenes ansvar for universell utforming i plan- og bygningsloven. Ombudet og nemnda kan uansett uttale seg om et forhold er å anse som diskriminering.

9.5 Eksempel - gangen i en klagesak om universell utforming/tilgjengelighet

En person med nedsatt funksjonsevne klager til ombudet over manglende universell utforming til en kino, og gir en oversikt over mangler ved utformingen. For at bevisbyrden skal anses gått over på den innklagede må det være grunn til å tro at lovens plikt er brutt. En påstand om dette er alene ikke tilstrekkelig. Påstanden må understøttes av andre konkrete omstendigheter, for eksempel fotoer eller opplysninger som ombudet kan innhente fra den aktuelle virksomheten.

Såfremt ombudet finner det sannsynliggjort at virksomheten mangler universell utforming, forelegger ombudet klagepunktene for den virksomheten som driver kinoen. Virksomheten må redegjøre for tilstanden i bygningen og adkomstforholdene, avhengig av hva som er påberopt og hva ombudet spør etter. Virksomheten blir bedt om å dokumentere utgifter knyttet til en oppgradering eventuelt redegjøre for mulighet og konsekvenser ved en flytting av virksomheten til andre lokaler. Ombudet vil også kunne be om opplysninger om virksomhetens økonomi. Videre vil ombudet be om opplysninger om virksomhetens arbeid med universell utforming. Har eksempelvis virksomheten kartlagt tilgjengeligheten i bygningen, planlagt og iverksatt forbedringstiltak? Ombudet må her forholde seg til de avgrensninger som er gjort i pkt. 5.1, såfremt kinoer ikke er omfattet av særskilt forskrift om tidsfrister for universell utforming etter plan- og bygningsloven. Ombudet tar stilling til saken ved en uttalelse som kan fastslå om det foreligger diskrimineringsbrudd eller ikke.

Ombudet kan forelegge saken for nemnda dersom det ikke oppnås en frivillig ordning. Hvis ombudet ikke bringer saken inn for nemnda, kan den bringes inn for nemnda av en part i saken eller en som har brakt inn saken for ombudet uten å være part. Nemnda kan deretter fastslå om det foreligger eller ikke foreligger diskriminering, og eventuelt treffe vedtak om stansing, retting eller andre tiltak som er nødvendige for å sikre at diskrimineringen opphører eller for å hindre gjentakelse, jf. diskrimineringsombudsloven § 7, se for øvrig punkt 9.1.

10 Aktivitetsplikt

Det er en særskilt aktivitetsplikt knyttet til universell utforming i lovens § 9 første ledd

Offentlig virksomhet skal arbeide aktivt og målrettet for å fremme universell utforming innenfor virksomheten. Tilsvarende gjelder for privat virksomhet rettet mot allmennheten.

Denne aktivitetsplikten skiller seg fra aktivitetsplikten i lovens § 3 for arbeidsgivere og offentlige virksomheter, og kommer i tillegg til § 3.

Aktivitetsplikten for universell utforming omfatter offentlig og privat virksomhet rettet mot allmennheten, og er en plikt til å arbeide proaktivt.

Virksomhetenes plikt til å arbeide aktivt og målrettet for å fremme universell utforming, innebærer at virksomhetene må kartlegge situasjonen i virksomheten, planlegge og iverksette forbedringstiltak. Barnehager kommer imidlertid i en særstilling ved at det er kommunen som barnehagemyndighet som skal tilpasse tilbudet etter lokale forhold og behov. Når det gjelder barnehager ligger aktivitetsplikten derfor til kommunen.

Publikasjonen "Hvem trenger universell utforming?" fra Delta-senteret, statens kompetansesenter for deltakelse og tilgjengelighet for personer med nedsatt funksjonsevne, gir en kort introduksjon til universell utforming og er en hjelp til å komme i gang med arbeidet for å gjøre egen virksomhet mer tilgjengelig, enten det er i offentlig eller privat sektor. Se punkt 9 Henvisninger.

Etablering av rutiner for at tilbudet virksomhetene tilbyr allmennheten skal kunne benyttes av alle uavhengig av funksjonsevne inngår ikke i plikten. Det er heller ikke noen plikt til å rapportere om planer og tiltak, slik det ellers er for offentlige myndigheter og arbeidsgivere mv. etter dtl. § 3. Det er ikke krav om skriftlige planer eller dokumentasjonskrav i forhold til krav om universell utforming for at virksomheter skal oppfylle plikten. En annen sak er at slike rutiner kan være hensiktsmessige for å arbeide aktivt og målrettet for å oppfylle lovens krav om universell utforming. Det vil også være hensiktsmessig for virksomheten å igangsette planarbeid for å vurdere på hvilke områder det er behov for å gjøre tiltak for å iverksette universell utforming eller bedret tilgjengelighet. For større eller omfattende virksomheter kan det også ligge nyttig informasjon mv. i planer som foreligger og planprosesser som pågår i regionen (jf. kommune- og fylkesplaner) ved oppstart eller videreutvikling. På statlig nivå gjennomgår det enkelte departement sine ansvarsområder og gjør vurdering av behovet for ytterligere tidsfrister og konkrete tiltak. Relevante underliggende etater skal utarbeide handlingsplaner for universell utforming innen 2011. Dette arbeidet knyttes også til aktivitetsplikten i diskriminerings- og tilgjengelighetsloven.

Det vil være opp til den enkelte virksomheten å vurdere hvordan aktivitetsplikten skal oppfylles. Det forventes en større grad av bevissthet hos offentlige virksomheter, som finansieres av fellesskapet. Offentlige tjenester er av stor betydning for folk flest, og en likeverdig fysisk tilgjengelighet vil bidra til å sikre demokrati og samfunnsdeltakelse.

Både rutiner og konkrete planer vil være relevante ved uforholdsmessighetsvurderingen samt i forbindelse med spørsmålet om sanksjoner hvis det foreligger diskriminering. Det vil således kunne være i virksomhetens interesse å etablere slike rutiner og planer.

Brudd på aktivitetsplikten etter § 9 første ledd håndheves på samme måte som aktivitetsplikten i lovens § 3. Ombudet har et tilsynsansvar og kan foreta undersøkelser, be om opplysninger fra virksomheten og påpeke manglende oppfølging av plikten. Brudd på aktivitetsplikten gir imidlertid ikke grunnlag for individuelle rettskrav og utløser ingen konkrete sanksjoner.

11 Henvisninger

Aktuelle publikasjoner

Generelle publikasjoner utgitt av Deltasenteret,

se lenken www.helsedir.no/deltasenteret/publikasjonslisten

Hvem trenger universell utforming? Universell utforming i offentlig virksomhet. En introduksjon. (2008)

Er ditt serveringssted for alle? (2008).

Er ditt hotell for alle? (2008).

Tilgjengelighet til valg. Veileder til kommunene. (2006). Deltakelse i politisk arbeid. 2006.

Tilgjengelige møter, kurs og konferanser. (2003).

Bygninger og anlegg:

Ny plan- og bygningslov.

<http://www.lovdatab.no/all/nl-20080627-071.html>

Ny teknisk forskrift.

<http://www.lovdatab.no/ltavd1/filer/sf-20100326-0489.html>

Ny saksbehandlingsforskrift.

<http://www.lovdatab.no/ltavd1/filer/sf-20100326-0488.html>

Veiledning til teknisk forskrift til plan- og bygningsloven 1997. Lenken: <http://www.be.no/beweb/regler/veil/tekveil07/tekveilinnh2007.html>. Statens bygningstekniske etat. 4. utgave, mars 2007

Ny veiledning til teknisk forskrift, følg med på <http://www.be.no>

Bygg for alle. Temaveiledning om universell utforming av byg-
gverk og uteområder. Lenken: [http://www.be.no/beweb/regler/
meldinger/043UniversellUtf.pdf](http://www.be.no/beweb/regler/meldinger/043UniversellUtf.pdf). Statens bygningstekniske etat og
Husbanken. 2004

Nettstedet Bygg for alle – Statsbygg. Lenken: [http://www.byggforalle.
no/uu/sok.html](http://www.byggforalle.no/uu/sok.html). Informasjon om tilgjengeligheten til offentlige bygnin-
ger forvaltet av Statsbygg. Registreringsmodulen er ikke tilgjengelig på
nettstedet, men gis tilgang til ved henvendelse på e-postadressen:
byggforalle@statsbygg.no.

Universell utforming av kulturbygninger, en eksempelsamling,
Kultur- og kirke departementet, V-0940 B/2007.

Veileder om utforming av idretts- og nærmiljøanlegg,
Kultur- og kirke departementet, V-0511/2008

Tilgjengelighet til bibliotek.
Se ABMs nettsider, <http://biblioteknett.no/dtb/>

T-1422 Universell utforming som kommunal strategi. Erfaringer og
resultater fra pilotkommunesatsingen 2005-2008.
Miljøverndepartementet 2009.

Veg mv. Håndbøker mv utgitt av Statens Vegvesen.

(Se lenkene <http://www.vegvesen.no/Fag/Publikasjoner/Vegnormaler>
og <http://www.vegvesen.no/Fag/Publikasjoner/Handboker>)

017 Veg- og gateutforming. Normaler. (2008)

021 Vegtunneler (2006, under revisjon)

048 Trafikksignalanlegg (2007).

111 Drift og vedlikehold (2003, under revisjon)

204 Rasteplasser – Planlegging og utforming (1997).

232 Tilrettelegging for kollektivtransport på veg (2008).

270 Gangfeltkriterier (2007).

278 Universell utforming – (ny håndbok godkjennes i 2009)

Produkter og IKT

Design for alle i produktutvikling – hvorfor, hva og hvordan?

Lenken: http://veilederen.norskdesign.no/getfile.php/File/Artikler/Foredrag%20og%20artikler%20Design%20for%20alle/Design%20for%20alle%20veileder_ND.pdf

Veileder fra Norsk Designråd, 2007

Selvbetjening for alle! Tilgjengelige automater. Deltasenteret, 2006.

Se publikasjonslisten www.helsedir.no/deltasenteret

Tilgjengelige nettsteder 1:3 – Oversikt og innholdsproduksjon.

Deltasenteret, 2006. Se publikasjonslisten www.helsedir.no/deltasenteret

Tilgjengelige nettsteder 2:3 – Design og koding. Deltasenteret, 2006.

Se publikasjonslisten www.helsedir.no/deltasenteret

Tilgjengelige nettsteder 3:3 – Anskaffelse og kvalitetskriterier.

Deltasenteret, 2006. Se publikasjonslisten www.helsedir.no/deltasenteret

Standarder

Nedenfor nevnes noen standarder om universell utforming.

Listen er ikke uttømmende, Standard Norge gir nærmere opplysninger

NS 3041:2007 Skilting – Veiledning for plassering og detaljer.

Utgave 2 (01.03.2007)

NS 3420-CK.P651 Veiledning til NS 3420-CK om universell utforming Del

CK: Skjøtsel og drift av park- og landskapsanlegg. Utgave 1 (23.05.2008)

NS 11010:2008 Tilgjengelige reiselivsmål. Krav som grunnlag for

merkeordning. Utgave 1 (18.06.2008)

NS-N ISO 13407 NS-EN ISO 13407: Menneskeorienterte konstruksjons-

metoder for interaktive systemer (ISO 13407:1999)

ISO 20281

Instanser som kan gi nærmere veiledning:

Likestillings- og diskrimineringsombudet se <http://www.ldo.no/>

Andre aktuelle instanser er:

Deltasenteret, se www.helsedir.no/deltasenteret

Direktoratet for forvaltning og IKT, se <http://www.difi.no/>

Norge.no, se <http://www.norge.no/kvalitet/>

Standard Norge, se <http://www.standard.no/>

Statens bygningstekniske etat, se <http://www.be.no/>

Vedlegg

Diskriminerings- og tilgjengelighetsloven

(lov 20. juni 2008 nr. 42 om forbud mot diskriminering på grunn av nedsatt funksjonsevne)

§ 1. Formål

Lovens formål er å fremme likestilling og likeverd, sikre like muligheter og rettigheter til samfunnsdeltakelse for alle, uavhengig av funksjonsevne, og hindre diskriminering på grunn av nedsatt funksjonsevne.

Loven skal bidra til nedbygging av samfunnsskapt funksjonshemmende barrierer og hindre at nye skapes.

§ 2. Virkeområde

Loven gjelder på alle samfunnsområder med unntak av familieliv og andre forhold av personlig karakter.

Loven gjelder i riket. Med unntak av §§ 3, 9, 10, 11 og 12 gjelder loven også på Svalbard og Jan Mayen, på installasjoner og fartøy i virksomhet på norsk kontinentalsokkel og på norske skip og luftfartøyer uansett hvor de befinner seg. Kongen kan gi forskrift om anvendelsen av lovens bestemmelser i §§ 3, 9, 11 og 12 på de områdene som er nevnt i andre punktum.

Kongen gir forskrift om lovens anvendelse for utsendte arbeidstakere, jf. arbeidsmiljøloven § 1-7.

§ 3. Aktivitets- og rapporteringsplikt

Offentlige myndigheter skal arbeide aktivt, målrettet og planmessig for å fremme lovens formål.

Arbeidsgivere i privat sektor som jevnlig sysselsetter mer enn 50 ansatte, og arbeidsgivere i offentlig sektor skal arbeide aktivt, målrettet og planmessig for å fremme lovens formål innenfor sin virksomhet. Aktivitetsplikten omfatter blant annet rekruttering,

lønns- og arbeidsvilkår, forfremmelse, utviklingsmuligheter og beskyttelse mot trakassering. Arbeidslivets organisasjoner har tilsvarende aktivitetsplikt innenfor sine virkefelt.

Virksomheter som i lov er pålagt å utarbeide årsberetninger, skal i årsberetningen redegjøre for tiltak som er iverksatt og tiltak som planlegges iverksatt for å fremme lovens formål.

Offentlige myndigheter og offentlige virksomheter som ikke er pliktige til å utarbeide årsberetning, skal gi tilsvarende redegjørelse i årsbudsjettet.

Ved håndhevingen av tredje og fjerde ledd gjelder reglene i diskrimineringsombudsloven.

§ 4. Forbud mot diskriminering

Direkte og indirekte diskriminering på grunn av nedsatt funksjonsevne er forbudt.

Med direkte diskriminering menes at en handling eller unnlattelse har som formål eller virkning at personer på grunn av nedsatt funksjonsevne blir behandlet dårligere enn andre blir, er blitt eller ville blitt behandlet i en tilsvarende situasjon.

Med indirekte diskriminering menes enhver tilsynelatende nøytral bestemmelse, betingelse, praksis, handling eller unnlattelse som fører til at personer på grunn av nedsatt funksjonsevne stilles dårligere enn andre.

Forskjellsbehandling som er nødvendig for å oppnå et saklig formål, og som ikke er uforholdsmessig inngripende overfor den eller dem som forskjellsbehandles, anses ikke som diskriminering etter loven her. Forskjellsbehandling i arbeidslivet må i tillegg være nødvendig for utøvelsen av arbeid eller yrke.

Forbudet mot diskriminering i paragrafen her omfatter diskriminering på grunn av funksjonsevne som er nedsatt, antas å være nedsatt, har vært nedsatt eller vil kunne bli nedsatt, samt diskriminering av en person på grunn av dennes forhold til en person med nedsatt funksjonsevne.

Det er forbudt å medvirke til brudd på diskrimineringsforbudet i paragrafen her.

Diskriminering som skyldes mangelfull fysisk tilrettelegging, er uttømmende regulert i §§ 9 og 12.

§ 5. Positiv særbehandling

Særbehandling som bidrar til å fremme lovens formål, anses ikke som diskriminering etter loven her. Særbehandlingen skal opphøre når formålet med den er oppnådd.

§ 6. Forbud mot trakassering

Trakassering på grunn av nedsatt funksjonsevne er forbudt.

Med trakassering menes handlinger, unnlatelser eller ytringer som virker eller har til formål å virke krenkende, skremmende, fiendtlig, nedverdiggende eller ydmykende.

Forbudet mot trakassering i paragrafen her omfatter trakassering på grunn av funksjonsevne som er nedsatt, antas å være nedsatt, har vært nedsatt eller vil kunne bli nedsatt, samt trakassering av en person på grunn av dennes forhold til en person med nedsatt funksjonsevne.

Det er forbudt å medvirke til brudd på bestemmelsen i første til tredje ledd.

Arbeidsgiver og ledelsen i organisasjoner og utdanningsinstitusjoner skal innenfor sitt ansvarsområde forebygge og søke å hindre at det skjer trakassering i strid med paragrafen.

§ 7. Forbud mot instruks

Det er forbudt å gi instruks om å diskriminere eller trakassere i strid med §§ 4 og 6. Det er også forbudt å gi instruks om gjengjeldelse i strid med § 8.

Det er forbudt å medvirke til brudd på bestemmelsen i første ledd.

§ 8. Forbud mot gjengjeldelse

Det er forbudt å gjøre bruk av gjengjeldelse overfor noen som har fremmet klage om brudd på bestemmelsene i §§ 4, 6, 7, 9 eller

12, eller som har gitt uttrykk for at klage kan bli fremmet. Dette gjelder ikke dersom klageren har opptrådt grovt uaktsomt.

Første ledd gjelder tilsvarende for vitner i en klagesak.

Det er forbudt å gjøre bruk av gjengjeldelse overfor noen som har unnlatt å følge en instruks i strid med § 7.

Det er forbudt å medvirke til brudd på forbudet mot gjengjeldelse i paragrafen her.

§ 9. Plikt til generell tilrettelegging (universell utforming)

Offentlig virksomhet skal arbeide aktivt og målrettet for å fremme universell utforming innenfor virksomheten. Tilsvarende gjelder for privat virksomhet rettet mot allmennheten.

Med universell utforming menes utforming eller tilrettelegging av hovedløsningen i de fysiske forholdene, herunder informasjons- og kommunikasjonsteknologi (IKT), slik at virksomhetens alminnelige funksjon kan benyttes av flest mulig.

Offentlig og privat virksomhet rettet mot allmennheten har plikt til å sikre universell utforming av virksomhetens alminnelige funksjon så langt det ikke medfører en uforholdsmessig byrde for virksomheten. Ved vurderingen av om utformingen eller tilretteleggingen medfører en uforholdsmessig byrde skal det særlig legges vekt tilretteleggingens effekt for å nedbygge funksjonshemmende barrierer, hvorvidt virksomhetens alminnelige funksjon er av offentlig art, de nødvendige kostnadene ved tilretteleggingen, virksomhetens ressurser, sikkerhetsmessige hensyn og vernehensyn.

Brudd på plikten til å sikre universell utforming etter tredje ledd regnes som diskriminering.

Det regnes ikke som diskriminering etter fjerde ledd dersom virksomheten oppfyller nærmere bestemmelser i lov eller forskrift om innholdet i plikten til universell utforming.

Kongen kan gi forskrift om innholdet i plikten til universell utforming på områder som ikke er omfattet av krav i eller i medhold av annet lovverk, jf. femte ledd.

Endret ved lov 9 april 2010 nr. 12 (i kraft 9 april 2010 iflg. res. 9 april 2010 nr. 501).

§ 10. Universell utforming av bygninger, anlegg mv.

For bygninger, anlegg og uteområder rettet mot allmennheten gjelder kravene til universell utforming i eller i medhold av plan- og bygningsloven.

§ 11. Plikt til universell utforming av informasjons- og kommunikasjonsteknologi (IKT)

Med informasjons- og kommunikasjonsteknologi (IKT) menes teknologi og systemer av teknologi som anvendes til å uttrykke, skape, omdanne, utveksle, lagre, mangfoldiggjøre og publisere informasjon, eller som på annen måte gjør informasjon anvendbar.

Nye IKT-løsninger som underbygger virksomhetens alminnelige funksjoner, og som er hovedløsninger rettet mot eller stillet til rådighet for allmennheten, skal være universelt utformet fra og med 1. juli 2011, men likevel tidligst tolv måneder etter at det foreligger standarder eller retningslinjer for innholdet i plikten. For eksisterende IKT-løsninger gjelder plikten fra 1. januar 2021. Plikten omfatter ikke IKT-løsninger der utformingen reguleres av annen lovgivning.

Organet utpekt etter § 16 annet ledd kan gi dispensasjon fra plikten etter annet ledd dersom det foreligger særlig tungtveiende grunner.

Kongen skal gi forskrifter med nærmere bestemmelser om avgrensning av virkeområdet og innholdet i plikten til universell utforming etter denne paragrafen.

§ 12. Plikt til individuell tilrettelegging

Arbeidsgiver skal foreta rimelig individuell tilrettelegging av arbeidsplass og arbeidsoppgaver for å sikre at en arbeidstaker eller arbeidssøker med nedsatt funksjonsevne kan få eller beholde arbeid, ha tilgang til opplæring og annen kompetanseutvikling samt utføre og ha mulighet til fremgang i arbeidet på lik linje med andre.

Skole- og utdanningsinstitusjon skal foreta rimelig individuell tilrettelegging av lærested og undervisning for å sikre at elever og

studenter med nedsatt funksjonsevne får likeverdige opplærings- og utdanningsmuligheter.

Kommunen skal foreta rimelig individuell tilrettelegging av barnehagetilbud for å sikre at barn med nedsatt funksjonsevne får likeverdige utviklings- og aktivitetsmuligheter.

Kommunen skal foreta rimelig individuell tilrettelegging av tjenestetilbud etter sosialtjenesteloven og kommunehelsetjenesteloven av varig karakter for den enkelte, for å sikre at personer med nedsatt funksjonsevne får et likeverdig tilbud.

Plikten etter første til fjerde ledd omfatter ikke tilrettelegging som innebærer en uforholdsmessig byrde. Ved vurderingen av om tilretteleggingen medfører en uforholdsmessig byrde skal det særlig legges vekt på tilretteleggingens effekt for å nedbygge funksjonshemmende barrierer, de nødvendige kostnadene ved tilretteleggingen og virksomhetens ressurser.

Brudd på plikten til individuell tilrettelegging etter første til femte ledd regnes som diskriminering.

§ 13. Bevisbyrde

Hvis det foreligger omstendigheter som gir grunn til å tro at det har funnet sted brudd på bestemmelsene i §§ 4, 6, 7, 8, 9 eller 12, skal det legges til grunn at brudd har funnet sted hvis ikke den som er ansvarlig for handlingen, unnlåtelsen eller ytringen, sannsynliggjør at det likevel ikke har funnet sted slikt brudd.

§ 14. Arbeidsgivers opplysningsplikt i ansettelsaker

Arbeidssøker som mener seg forbigått i strid med § 4 eller § 12 første ledd, kan kreve at arbeidsgiveren skriftlig opplyser om utdanning, praksis eller andre klart konstaterbare kvalifikasjoner for arbeidet hos den som ble ansatt.

§ 15. Organisasjoners adgang til å opptre som fullmektig mv.

Som fullmektig i forvaltningssak etter loven her kan brukes en organisasjon som helt eller delvis har til formål å arbeide mot

diskriminering på grunnlag av nedsatt funksjonsevne.

Som prosessfullmektig i saker for domstolene etter loven her kan brukes en person utpekt av og med tilknytning til en organisasjon som helt eller delvis har til formål å arbeide mot diskriminering på grunnlag av nedsatt funksjonsevne. Dette gjelder ikke for Høyesterett.

Retten kan nekte å godta en prosessfullmakt hvis det etter rettens skjønn er fare for at prosessfullmektigen ikke har tilstrekkelige kvalifikasjoner til å ivareta partens interesser på en tilfredsstillende måte.

En prosessfullmektig skal ved siden av fullmakt som nevnt i tvisteloven § 3-4 til samme tid fremlegge skriftlig orientering fra organisasjonen om prosessfullmektigens kvalifikasjoner.

§ 16. Håndheving

Likestillings- og diskrimineringsombudet og Likestillings- og diskrimineringsnemnda skal med unntak av §§ 10 og 11 føre tilsyn med og medvirke til gjennomføringen av loven her, jf. diskrimineringsombudsloven. Krav etter § 17 reises for de alminnelige domstolene.

Kongen utpeker hvilket organ som skal føre tilsyn med at kravene i § 11 overholdes. Organet kan gi pålegg om retting mot en virksomhet som ikke oppfyller kravene gitt i eller i medhold av § 11 annet ledd, og kan treffe vedtak om tvangsmulkt for å sikre gjennomføring av pålegg dersom fristen for å etterkomme pålegget er oversittet. Reglene i diskrimineringsombudsloven § 8 første til tredje ledd gjelder tilsvarende.

Organet utpekt etter annet ledd kan kreve de opplysningene som er nødvendige for å gjennomføre sine oppgaver etter loven, samt kreve adgang til IKT-løsninger som nevnt i § 11. Det samme gjelder klageinstansen ved klage over vedtak etter annet ledd.

Søksmål om gyldigheten av vedtak truffet av organet utpekt etter annet ledd eller klageinstansen må reises innen tre måneder etter at underretning om vedtaket er mottatt. Vedtak etter annet ledd kan ikke bringes inn for domstolene uten at klageadgangen er

utnyttet og klagen er avgjort.

Kongen kan gi forskrift om regler om tvangsmulktten etter annet ledd, herunder om tvangsmulktens størrelse, varighet og andre bestemmelser om fastsettelse og gjennomføring.

§ 17. Oppreisning og erstatning

Den som uaktsomt opptrer i strid med § 4, § 6 første til fjerde ledd, § 7, § 8 eller § 12, kan pålegges å betale oppreisning til fornærmede. Oppreisningen fastsettes til det beløpet som finnes rimelig under hensyn til partenes forhold og omstendighetene for øvrig.

Arbeidssøker eller arbeidstaker kan kreve oppreisning for overtredelse av § 4, § 6 første til fjerde ledd, § 7 eller § 8 i arbeidslivet uten hensyn til arbeidsgivers skyld. Arbeidstaker-, arbeidsgiver- og yrkesorganisasjoner har tilsvarende ansvar overfor den som søker om å bli eller er medlem eller deltaker i organisasjon.

Erstatning for økonomisk tap som følge av brudd på loven her kan kreves etter alminnelige erstatningsregler.

§ 18. Ikrafttredelse

Loven gjelder fra den tiden Kongen bestemmer.¹ Kongen kan sette i kraft de enkelte bestemmelser til ulik tid.

¹ Fra 1 jan 2009 iflg. res. 20 juni 2008 nr. 631.

§ 19. Endringer i andre lover

Med virkning fra lovens ikrafttredelse gjøres følgende endringer i andre lover: - - -

Databasen sist oppdatert 23. juni 2010